

Abul-Qasim Lahuti and the Structure of Contradiction: A Typology of Antagonism in the Path of Praxis

Hossein Taheri¹

Abstract

Informed by Marxist theorists and critical philosophy, the present article analyzes the contradictions in Abul-Qasim Lahuti's poetry. It also aims to examine the ways concepts such as revolution, decolonization, social contradictions, and revolutionary praxis are represented in Lahuti's poetry. This study explores contradictions such as class, ideological, formal-linguistic, ontological, and the decolonizing contradiction and its role in conceptualizing praxis. The findings reveal that Lahuti expresses anti-colonial, liberatory, and revolutionary ideas through his poetic language. He also addresses various social and political contradictions within the historico-cultural context of Iran. The article emphasizes that Lahuti's poetry promotes class consciousness and the struggle against colonial and autocratic domination. Ultimately, it views Lahuti as a pioneer of revolutionary and decolonizing thought in Iran's cultural and political sphere, whose poetry holds great significance in interdisciplinary research.

Keywords: Abul-Qasim Lahuti, Revolutionary Praxis, Decolonization, Antagonism, Political Linguistics, Social Criticism

Extended Abstract

1. Introduction

The present article seeks to examine Lahuti's poetry both as an expression of revolutionary sentiments and as a field for the production and organization of ideological contradictions. In the sphere of twentieth-century revolutionary discourses, literature and ideology are not reflections of history but rather arenas for the production and struggle of historical forces. For Lahuti, as one of the prominent figures of Persian revolutionary poetry, contradiction is the mechanism for the formation of meaning at the juncture of the transition from

---

1. Ph. D. in Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran.
(hosseintaheri2013@gmail.com)

the old order to new political and social horizons. The research hypothesis is that in Lahuti's poetry, we can speak of a "Structure of Contradiction," that is, a network of discursive, historical, and aesthetic contrasts through which the revolutionary subject is constructed. These contradictions do not remain only at the level of political content, but also operate at the level of language, image, rhythm, and ontological horizon of the poem. From this perspective, one can consider Lahuti's poetry at the crossroads of class, colonial, hegemonic, and existential conflict.

2. Methodology

This qualitative-analytical research employs critical discourse analysis and philosophical hermeneutics to investigate the complete anthology of Lahuti's poems. In the first step, semantic units related to confrontation, conflict, antagonism, demarcation, and liberation are extracted; in the second step, these units are classified in accordance with the theoretical models of antagonism.

3. Theoretical Framework

The theoretical framework of the research is organized around Marxist and post-Marxist traditions. From Marx and Engels, the concept of praxis as historical action arising from material conditions is selected. From Lenin, the idea of the organization of revolutionary consciousness and from Gramsci, the concept of hegemony and the role of the organic intellectual in the production of consent and resistance are employed.

At the post-Marxist level, Laclau and Mouffe's discourse theory is used to analyze antagonism as a discursive formulation of the "us/them" boundary. From Lukács, the concept of class consciousness and totality, from Bakhtin, the polyphony and dialogicity of the text, from Rancière, the politics of aesthetics and the distribution of the sensible, and from Foucault, the idea of the network of power and disciplinary mechanisms are drawn upon.

Also, to analyze the colonial dimensions, Fanon is used to explain violence and the decolonized subject, and Ducelle and Mignolo to criticize the centrality of modernity and to project the horizon of liberation from the margin. On the ontological level, Heideggerian concepts of being-in-the-world and the encounter with death are used to analyze the existential tone of some poems. This theoretical synthesis allows the "structure of contradiction" in Lahuti's poetry to be reconstructed at different levels.

4. Discussion and Analysis

An analysis of Lahuti's poetry reveals that antagonism in his poetry can be categorized into four main types:

Class antagonism: The opposition of worker/capitalist, inferior/superior, people/exploiter, which is in accordance with a Marxian reading of history. This type of antagonism is the main pillar of the semantic system of Lahuti's poetry and is often expressed in mobilizing and oratorical language.

Colonial and anti-imperialist antagonism: At this level, the enemy is not only the internal ruling class but also the external dominating force. Poetry becomes a field for redefining national identity in opposition to colonial power and calls for a resistant subject.

Hegemonic-discursive antagonism: At this level, the boundary between "us" and "them" is not only economic but also discursive. Through language, metaphor, and collective discourse, Lahuti constructs a chain of equivalences that articulates plural forces under a common name (creation, liberation, revolution).

Existential antagonism: Some of Lahuti's poems represent a tension between death and life, despair and hope, and failure and possibility that goes beyond the purely political level. This level shows that the conflict in his poetry is not only external, but also operates within the subject.

5. Conclusion

The findings reveal that Lahuti expresses anti-colonial, liberatory, and revolutionary ideas through his poetic language. He also addresses various social and political contradictions within the historico-cultural context of Iran. The article emphasizes that Lahuti's poetry promotes class consciousness and the struggle against colonial and autocratic domination. Ultimately, it views Lahuti as a pioneer of revolutionary and decolonizing thought in Iran's cultural and political sphere, whose poetry holds great significance in interdisciplinary research.

Bibliography

- Althusser, L.(1971). *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Translated by Ben Brewster. Monthly Review Press
- Dussel, E. (1985). *Philosophy of Liberation*. Translated by Aquilino Martinez & Christine Morkovsky, Orbis Books
- Gramsci, A. (1992). *Prison Notebooks*. Edited and translated by Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers

- Laclau, E & Mouffe, Ch. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso
- Mignolo, Walter D. (2000). *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges and Border Thinking*. Princeton University press.
- Ngugi wa Thiong'o. (1986). *Decolonising the Mind: The Politics of language in African literature*. London: James Currey.

How to cite:

Taheri, H. 2026. "Abul-Qasim Lahuti and the Structure of Contradiction: A Typology of Antagonism in the Path of Praxis", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 22(1): 29-53. DOI:10.22124/naqd.2026.31769.2750

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

ابوالقاسم لاهوتی و دستگاه تضاد (گونه‌شناسی آنتاگونیسم در مسیر پراکسیس)

حسین طاهری^۱

چکیده

این مقاله به تحلیل تضادهای موجود در دیوان اشعار ابوالقاسم لاهوتی از منظر فلسفی و سیاسی می‌پردازد. با استفاده از نظریات نظریه پردازان مارکسیستی مؤثر بر نظریه‌های ادبی و فلسفه انتقادی سعی بر آن است تا چگونگی بازنمایی مفاهیم انقلاب، استعمارزدایی، تضادهای اجتماعی و پراکسیس انقلابی در شعر لاهوتی بررسی شود. در این تحقیق تضادهای طبقاتی، ایدئولوژیک، فرمی-زبانی و هستی‌شناختی تحلیل و سپس، تضاد استعمارزدایانه و نقش آن در مفهوم‌سازی پراکسیس بررسی می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که لاهوتی از راه زبان شعر خود به ابراز مفاهیم ضداستعماری، آزادی‌بخش و انقلابی پرداخته و تضادهای مختلف اجتماعی و سیاسی را در بستر فرهنگی-تاریخی ایران تحلیل کرده است. مقاله بر این نکته تأکید دارد که لاهوتی با استفاده از اشعار خود به ترویج آگاهی طبقاتی و مبارزه با سلطه استعمار و استبداد پرداخته است. در نهایت، این نتیجه به دست آمد که لاهوتی علاوه بر اینکه شاعر کارگری است، پیشگام تفکر انقلابی و استعمارزدایانه در عرصه فرهنگی و سیاسی ایران نیز بوده است.

واژگان کلیدی: ابوالقاسم لاهوتی، پراکسیس انقلابی، استعمارزدایی آنتاگونیسم، زبان‌شناسی سیاسی، نقد اجتماعی.

* hosseintaheri2013@gmail.com

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

۱- مقدمه

در سپهر گفتمان‌های انقلابی قرن بیستم، ادبیات و ایدئولوژی اگرچه بازتاب تاریخ هستند، اما میدان تولید و کشمکش نیروهای تاریخی‌اند. در این میان، شعر چپ‌گرای فارسی به‌ویژه در نیمه نخست سده، به‌عنوان ابزار بازنمایی طبقه فرودست، به‌نوعی عینیت‌یابی کنش سیاسی از خلال زبان محسوب می‌شود.

ابوالقاسم لاهوتی (۱۲۶۴-۱۳۳۵)، یکی از چهره‌های پیشگام این جریان، در جایگاه روشنفکری انقلابی، شعر خود را در امتداد یک پراکسیس آگاهانه تعریف می‌کند که در آن، زبان شعر تبدیل به میدان نبرد میان نیروهای متخاصم اجتماعی و ایدئولوژیک می‌شود.

مقاله حاضر بر آن است تا در پرتو مفاهیم نظری برگرفته از سنت مارکسیستی (مارکس^۱، انگلس^۲، لنین^۳، گرامشی^۴) و بازخوانی متأخر آن (آلتوسر^۵، فوکو^۶، لاکلائو^۷ - موفه^۸)، منظومه شعری لاهوتی را به‌مثابه سازوکار ایدئولوژیک و محل تراکم آنتاگونیسم‌های^۹ ساختاری تحلیل کند. در این گستره، آنتاگونیسم به‌منزله شکاف‌های ساختاری-تاریخی آشتی‌ناپذیری فهم می‌شود که شعر لاهوتی در تلاش برای بازنمایی و برانگیختن آنهاست. دستگاه تضاد به‌منزله میدان پیچیده و چندلایه بازتولید/مقاومت ایدئولوژیک، ابزار نظری تحلیل در شعر خواهد بود.

هدف این پژوهش، گونه‌شناسی نظام‌مند تضادهای موجود در شعر لاهوتی بر پایه تقسیم‌بندی‌هایی نظیر تضاد طبقاتی، ایدئولوژیک، فرهنگی، استعماری و درون‌سوژه‌ای است با این فرض مهم که تمامی این اشکال آنتاگونیسم، در یک دستگاه گفتمانی-ادبی جهتدار، نهایتاً به تولید و تقویت پراکسیس^{۱۰} انقلابی منتهی می‌شوند. بدین‌گونه، این مقاله تلاش دارد تا با تحلیل شعر لاهوتی در افق نظری تضاد، امکان‌های رهایی‌بخش ادبیات را به‌عنوان کنش سیاسی بازخوانی و نقش شعر را در ساختارهای مقاومت روشن کند.

1. Karl Heinrich Marx (1818-1883)
2. Friedrich Engels (1820-1895)
3. Vladimir Ilyich Ulyanov Lenin (1870-1924)
4. Antonio Francesco Gramsci (1891-1937)
5. Louis Pierre Althusser (1918-1990)
6. Paul-Michel Foucault (1926-1984)
7. Ernesto Laclau (1935-2014)
8. Chantal Mouffe (1943)
9. antagonism
10. Praxis

۱-۱- اهمیت و ضرورت پژوهش

در دهه‌های اخیر بازخوانی متون ادبی از منظر نظریه‌های انتقادی، به‌ویژه در حوزه گفتمان‌شناسی، ایدئولوژی و مطالعات پسااستعماری و مارکسیستی به یکی از جریان‌های مسلط در مطالعات ادبیات معاصر تبدیل شده است. این گرایش با عبور از قرائت‌های صرفاً زیبایی‌شناختی یا تاریخ‌نگارانه تلاش می‌کند تا ادبیات را مانند یک میدان گفتمانی تحلیل کند که در آن عناصر زبان، سوژگی، تضاد و کنش اجتماعی به‌طور درهم‌تنیده عمل می‌کنند؛ باین‌حال، درحوزه ادبیات فارسی، به‌ویژه درمورد ادبیات کارگری، همچنان فقدان تحلیل‌های نظری-گفتمانی عمیق محسوس است. به‌ویژه درمورد شاعرانی چون ابوالقاسم لاهوتی که در نقطه شعر، ایدئولوژی و کنش انقلابی قرار دارند. از این منظر، مطالعه دیوان لاهوتی در پرتو گونه‌شناسی آنتاگونیسم هم یک ضرورت تاریخی-ادبی و هم یک ضرورت سیاسی-گفتمانی دارد.

۲-۱- روش پژوهش

روش این پژوهش، تحلیل انتقادی گفتمان با تأکید بر سنت مارکسیستی و بازخوانی‌های پسااستخارگرایی آن است. بدین معنا که متن شعر به‌عنوان یک کنش گفتمانی مطالعه می‌شود که در بستر تاریخ مادی و ساختارهای ایدئولوژیک جای می‌گیرد و بازتولید/مقاومت در برابر روابط سلطه را ممکن می‌کند. تحلیل برمبنای تلفیقی از نظریه‌های مارکس، آلتوسر، گرامشی، لاکلائو-موفه و فوکو انجام می‌گیرد و از روش تحلیل محتوای کیفی و خوانش ایدئولوژیک استفاده می‌کند.

۳-۱- پیشینه پژوهش

باوجود جایگاه مهم لاهوتی در شعر کارگری معاصر و تعلق آشکار او به گفتمان چپ جهانی، تاکنون پژوهش‌های اندکی به بررسی وجوه ایدئولوژیک در شعر او اختصاص یافته است. مطالعات موجود عمدتاً بر جنبه‌های رئالیستی، رمانتیسم انقلابی، تصویر انسان و اشعار وطنی او متمرکز بوده و نگاه ساختاری و مفهومی به جهان‌نگری شعر او از منظر تضادهای زیربنایی وجود ندارد. پژوهش‌های موجود، بیشتر بر مضامین و شگردهای بیانی تمرکز دارند و از تحلیل مفصل تضادهای درون‌متنی و نسبت آنها با مفاهیم فلسفی، سیاسی و گفتمان‌های انتقادی

مدرن غفلت کرده‌اند. از سوی دیگر، با وجود اشتراکات آشکار لاهوتی با ادبیات رهایی‌بخش جهان (به‌ویژه در پیوند با نظریه‌هایی چون استعمارزدایی، پراکسیس انقلابی و نقد ایدئولوژی) تاکنون تحلیل تطبیقی یا نظری دربارهٔ نسبت شعر او با مفاهیم نظری مدرن همچون گفتمان ایدئولوژی (آلتوسر)، استعمارزدایی (فانون^۱، دوسل^۲)، سوژگی انقلابی یا تضادهای بنیادین در بستر ادبیات انجام نشده است. براین اساس، تحقیق حاضر با تمرکز بر تحلیل گفتمان تضاد در دیوان لاهوتی می‌کوشد تا با اتکاء به دستگاه‌های مفهومی فلسفی و سیاسی مدرن، شعر لاهوتی را هم به‌عنوان بازتابی از مبارزه، هم به‌مثابه ساختار کنش‌مند ایدئولوژیک و سوژه‌ساز، در پیوند با گفتمان‌های جهانی بازخوانی کند.

۲- مبانی نظری پژوهش

بررسی شعر لاهوتی در افق اندیشهٔ مارکسیستی-لنینیستی مستلزم درک دقیق‌تر از مفاهیمی است که در این پژوهش به‌عنوان مبانی نظری به‌کار گرفته شده‌اند. این مفاهیم عبارت‌اند از: آنتاگونیسم، دستگاه تضاد، گونه‌شناسی تضادهای اجتماعی / ایدئولوژیک و درنهایت، پراکسیس انقلابی به‌عنوان غایت نظری و عملی این دستگاه.

۲-۱- آنتاگونیسم به‌مثابهٔ تضاد بنیادی

در سنت دیالکتیکی مارکسیسم، آنتاگونیسم به‌معنای تضاد بنیادین، ساختاری و غیرقابل‌حل در درون مناسبات اجتماعی است که از ذات استثمار طبقاتی و مناسبات تولید سرچشمه می‌گیرد (مارکس و انگلس، ۱۹۵۱: ۵۱). این نوع تضاد، برخلاف تضادهای ثانویه، صرفاً با اصلاحات تدریجی برطرف‌شدنی نیست، بلکه مستلزم درگیری بنیادین و تغییر ساختار اجتماعی-سیاسی موجود است. لنین از این نوع تضاد به‌عنوان تضادی یاد می‌کند که تنها با انقلاب قابل حل است، نه مصالحه (لنین، ۱۳۸۷: ۱۲). در شعر لاهوتی، این تضادها چه در سطح گفتمان و چه در سطح تصویرسازی شاعرانه- غالباً در ستیز آشکار میان طبقهٔ فرودست و طبقهٔ حاکم بازتاب یافته‌اند.

1. Frantz Omar Fanon (1925-1961)

2. Enrique Domingo Dussel Ambrosini (1934-2023)

۲-۲- دستگاه تضاد: ساختار قدرت و مقاومت

مفهوم دستگاه به مجموعه‌ای از نهادها، گفتمان‌ها، سازوکارهای قدرت و فضاهای ایدئولوژیک اشاره دارد که در تعامل با یکدیگر کار می‌کنند (Althusser, 1971: 143). هنگامی که از دستگاه تضاد سخن می‌گوییم مقصود چینش چندلایه و دیالکتیکی از نیروهای متقابل اجتماعی، اقتصادی و ایدئولوژیک است که همزمان کنشگر، بازدارنده و مولد مقاومت هستند. در شعر لاهوتی، این دستگاه، میدانی برای درگیری قدرت‌ها است که درون آن، صداهای ستم‌دیده، میل به آزادی، خشونت قدرت و مقاومت انقلابی در تعامل دیالکتیکی با هم تولید معنا می‌کنند.

۲-۳- گونه‌شناسی تضاد (طبقه‌بندی اشکال آنتاگونیسم)

برای تحلیل دقیق‌تر آنتاگونیسم‌های موجود در شعر لاهوتی، نیازمند گونه‌شناسی تضاد هستیم. این گونه‌شناسی با بهره‌گیری از طبقه‌بندی‌های مارکسیستی و بازخوانی‌های معاصر آن (نظیر گرامشی و رانسیر^۱) به تفکیک میان تضادهای طبقاتی، ایدئولوژیک، فرهنگی/ هویتی، تاریخی/ استعماری و حتی تضاد درون‌ذهنی می‌پردازد. گونه‌های مختلف این تضادها در شعر لاهوتی به صورت درهم‌تنیده و هم‌پوشان منعکس می‌شوند. بنابراین، گونه‌شناسی آنتاگونیسم در مسیر پراکسیس را می‌توان در پنج گونه اصلی تضاد در شعر لاهوتی تشخیص داد:

۲-۳-۱- تضاد طبقاتی در سنت مارکسیستی (مارکس، انگلس، لنین، گرامشی)

مارکس نخستین اندیشمندی است که تضاد طبقاتی را فراتر از پدیده‌ای اجتماعی یا اخلاقی، به‌عنوان بنیاد متافیزیکی حرکت تاریخ تعریف می‌کند. او در مانیفست حزب کمونیست (۱۸۴۸) تصریح می‌کند: «تاریخ تمام جوامع تاکنون، تاریخ مبارزه طبقاتی است» (مارکس و انگلس، ۱۹۵۱: ۵۱). در نظام تحلیل مارکس، ساختار اقتصادی جوامع آنچه بعدها به زیربنا معروف شد براساس مناسبات تولیدی تعریف می‌شود. این مناسبات تولید میان طبقاتی شکل می‌گیرد که جایگاهشان نسبت به مالکیت بر ابزار تولید تعیین می‌شود؛ یعنی طبقات حاکم مانند بورژوازی، فئودال‌ها، سلطنت و سرمایه‌داری وابسته، مالک ابزار تولید هستند و طبقات محکوم مانند پرولتاریا، دهقانان و کارگران فاقد مالکیت‌اند. از این منظر، تضاد طبقاتی در هر

1. Jacques Rancière (1940)

شیوه تولید (از برده‌داری تا سرمایه‌داری) امری ساختاری و تاریخی است. مارکس این تضاد را هم در شکاف درآمد یا رفاه و هم مهم‌تر از آن در ذات مناسبات اقتصادی و در استثمار کار مزدی فرمول‌بندی می‌کند (مارکس، ۱۳۸۶: ۲۳۱/۱-۲۳۵).

مارکسیسم از تضاد طبقاتی در پیوند با شکل‌گیری نهادهای سیاسی و اجتماعی چنین برداشتی دارد که دولت چیزی فراتر از یک ماشین برای سلطه طبقه‌ای بر طبقه دیگر نیست؛ بدین معنا تضاد طبقاتی تنها در کارخانه یا میدان تولید رخ نمی‌دهد، بلکه در سطح ساختار سیاسی، ایدئولوژیک و خانوادگی نیز فعال است.

لنین در ادامه نظریات مارکس و انگلس، تضاد طبقاتی را به حوزه کنش انقلابی سازمان‌یافته وارد و بر آشتی‌ناپذیری تضاد طبقاتی تأکید می‌کند؛ یعنی این تضاد با انقلاب پرولتاریایی و نابودی دولت بورژوازی متحقق خواهد شد (لنین، ۱۳۸۴: ۶۹۳-۶۹۴).

گرامشی تضاد را از سطح صرفاً اقتصادی به سطح گفتمانی و فرهنگی منتقل می‌کند و به‌زعم او سلطه طبقه حاکم از راه هژمونی فرهنگی محقق می‌شود، نه از راه زور! او دو سطح از سلطه را تفکیک می‌کند: سلطه قهری با زور مستقیم دولت و هژمونی که با رضایت داوطلبانه از سوی نهادهای فرهنگی اعمال می‌شود. گرامشی می‌کوشد تا نشان‌دهد که حل تضاد طبقاتی، مستلزم ایجاد هژمونی ضد سرمایه‌داری در همه سطوح زندگی اجتماعی است (اندرسون، ۱۳۸۳: ۵۳).

۲-۳-۲- تضاد ایدئولوژیک در سنت مارکسیستی (آلتوسر، گرامشی، لاکلاو_موفه)

آلتوسر تأکید می‌کند که ایدئولوژی دستگاهی است که افراد را به سوژه تبدیل می‌کند و از راه نهادهایی چون مدرسه، رسانه، خانواده، دین و فرهنگ عمومی اجرایی می‌شود. او نشان می‌دهد که دستگاه ایدئولوژیک دولت ابزار تولید و تثبیت ایده مسلط به‌شیوه‌های ناپیدا و فرهنگی است؛ تضاد ایدئولوژیک ریشه در منازعه طبقاتی دارد، ولی در حوزه گفتمان فرهنگی و بازتولید هژمونیک رخ می‌دهد (Althusser, 1971: 135-150).

ارنستو لاکلاو و شانتال موفه تضاد ایدئولوژیک را واجد نقش اصلی در ساخت هویت سیاسی می‌دانند. آنان معتقدند که گفتمان سیاسی تنها در حضور آنتاگونیسم ممکن است؛ در غیاب دشمن، هویت سیاسی معنا ندارد. مبارزه سیاسی معاصر، به‌ویژه در جوامع پسااستعماری و چندقومیتی به ایجاد هویت‌های سیاسی از راه جنگ گفتمانی نیاز دارد که بر تضاد

ایدئولوژیک تکیه دارد. بنابراین، اگر تضاد طبقاتی موتور حرکت تاریخ است، تضاد ایدئولوژیک مکانیزم تنظیم معنا در آن حرکت است (Laclau & Mouffe, 2001: Preface/viii-xix).

۲-۳-۳- تضاد فرمی-زبانی (باختین^۱، رانسیر، فوکو)

این تضاد در سطح زبان و فرم ادبی شکل می‌گیرد؛ یعنی تنش میان گفتمان مسلط و زبان مبارزاتی یا زبان مقاومت. تضاد زبان-فرمی در حوزه متفاوتی از ساخت معنا رخ می‌دهد. این تضاد نماد گسست میان نظم غالب گفتمان ادبی (زبان ادبی مسلط) و فرم‌ها یا زبان‌های آلترناتیو است که علیه همان نظم می‌ایستند یا آن را به چالش می‌کشند. به بیان دیگر، این نوع آنتاگونیسم فقط متوجه محتوا نیست، بلکه در شیوه بیان، در نحو، واژگان، بافت، ایهام، چندآوایی یا دگرآوایی^۲ و شکستن قواعد ژانری یا سبکی بروز می‌کند.

میخائیل باختین زبان ادبی را عرصهٔ منازعهٔ گفتمان‌ها می‌داند. او مفهوم دگرآوایی را مطرح می‌کند به این معنا که هر متن حامل لایه‌هایی از صداها و ارزش‌های اجتماعی مختلف است که با هم در تضادند؛ زبان رسمی از منظر او همواره در برابر زبان زندهٔ مردم قرار دارد و هر واژه جایگاه منازعه‌ای است میان صداها و اجتماعی متضاد (باختین، ۱۳۸۷: ۱۴-۱۶).

ژاک رانسیر می‌گوید که شکل‌های زیبایی‌شناختی حامل سیاست هستند (رانسیر، ۱۳۸۸: ۵۳)؛ بنابراین، فرم‌های ادبی نو مثل شکستن روایت خطی یا تغییر لحن، توزیع تازه‌ای از امر محسوس می‌آفرینند و از این منظر، زبان فرم، به میدان نزاع گفتمانی و طبقاتی تبدیل می‌شود.

میشل فوکو زبان را ابزار اصلی گفتمان قدرت می‌داند، اما در تاریخ، گسست‌هایی در نظم زبان رسمی پدید می‌آید؛ فلسفه یا ادبیات می‌توانند چنین گسست‌هایی باشند که شکل‌های بدیل زبان تولید می‌کنند. بنابراین، قدرت به جای آنکه در سرکوب باشد، در تولید است: تولید زبان، سوژه، حقیقت (ضمیران، ۱۳۸۷: ۱۵۷).

۲-۳-۴- تضاد هستی‌شناختی (هایدگر^۳، لوکاس^۴)

این تضاد یکی از اصلی‌ترین و درعین حال پیچیده‌ترین گونهٔ آنتاگونیسم است. این تضاد در سطح هستی و چیستی وجودی سوژه یا طبقه/ملت شکل می‌گیرد، یعنی در خود بودن

1. Mikhail Mikhailovich Bakhtin (1895-1975)

2. Heteroglossia

3. Martin Heidegger (1889-1976)

4. Georg Lukacs (1885-1971)

به‌مثابه مسئله‌ای متضاد و بحران‌زده. به بیان دقیق‌تر، این تضاد ناظر است به تنش میان: ۱- سوژه‌ای که می‌کوشد خود را به‌مثابه فاعل تاریخی، مختار و رها تعریف کند ۲- ساختارهایی که بودن او را مشروط، بی‌چهره، از خودبیگانه یا مطرود می‌کنند.

مارتین هایدگر هستی انسان را در قالب دازاین معرفی می‌کند. دازاین با اضطراب مواجه است، زیرا هستی‌اش در بزنگاه نیستی و بی‌معنایی دائماً به چالش کشیده می‌شود (هایدگر، ۱۳۸۶: ۴۳۴). تضاد هستی‌شناختی دقیقاً در شکاف میان بودن اصیل و بودن غیراصیل که جامعه/ساختار بر فرد تحمیل می‌کند بروز می‌کند.

به زعم لوکاچ در جوامع سرمایه‌داری آگاهی طبقه کارگر نسبت به خود اندک است و کارگر خود را به‌صورت شیء تجربه می‌کند. بنابراین، به‌جای اینکه سوژه تاریخ باشد، به ابژه نظام بدل می‌شود (لوکاچ، ۱۳۷۷: ۲۲۱-۲۱۹). این تضاد بین آگاهی واقعی و آگاهی شیء‌وار، نمود هستی‌شناختی تضاد طبقاتی است.

۲-۳-۵- تضاد استعمارزدایانه (فانون، دوسل، میگنولو^۱)

این تضاد عبارت است از منازعه وجودی و معرفتی میان سوژه استعمارگر و سوژه استعمارشده، که هم در سطح جغرافیای سیاسی و هم مهم‌تر از آن در سطح زبان، دانش، حافظه، دین، بدن، جنسیت و آینده جریان دارد. در این نوع تضاد استیلا فراتر از یک امر اقتصادی یا نظامی، ریشه در بازنمایی طبقه‌بندی و تولید شئون انسانی از سوی قدرت استعماری دارد. این تضاد در پی آن است که هستی استعمارشده را از وضعیت ابژه‌وار، مطرود، بی‌تاریخ و بی‌صدا به یک وضعیت سوژه‌وار، صاحب تاریخ، زبان و حق بر خویشتن بازگرداند.

فانون در کتاب *دوزخیان زمین*^۲ (۱۹۶۱) و *پوست سیاه، نقاب سفید*^۳ (۱۹۵۲) استدلال می‌کند که استعمار فقط سلب زمین نیست، بلکه سلب بودن است. استعمار از استعمارشده یک انسان درجه دوم، یک غیریت مطلق می‌سازد. تنها از راه خشونت‌رهایی‌بخش و آفرینش فرهنگ نوین است که این تضاد می‌تواند گسسته شود، یعنی استعمارشده از راه خشونت، انسان می‌شود (فانون، ۱۳۳۶: ۲).

1. Walter D. Mignolo (1941)
2. Les Damnés de la Terre
3. Peau noir, Masques blancs

انریکه دوسل در فلسفهٔ رهایی^۱ استدلال می‌کند که جهان مدرن برپایهٔ حذف و حاشیه‌نشینی بنا شده است. او غرب را یک نظام معرفتی استعماری می‌داند که باید از آن فراروی کرد؛ اصل حرف او این است که رهایی، خروج از مرکزیت کاذب غرب است (Dussel, 1985: chapter1).

والتر مینیولو (میگنولو) مفهوم استعمار معرفت را بسط می‌دهد و می‌گوید غرب علاوه بر زمین، حق دانستن را هم تصاحب کرده است. از نظر او، استعمارزدایی باید دانش‌های بومی، زبان‌های سرکوب‌شده و فرم‌های هستی بدیل را بازپس گیرد (Mignolo, 2000: 7-10)، از منظر او استعمارزدایی، آغاز رهایی از جهان‌بینی تک‌زبانانهٔ غربی است.

۳- پراکسیس انقلابی: از تضاد تا کنش

درنهایت، مفهومی که لایهٔ نظری را به لایهٔ عملی پیوند می‌زند، پراکسیس است. در سنت مارکسیستی، پراکسیس به معنای کنش آگاهانهٔ تاریخی-اجتماعی است که از دل شناخت تضادها و با هدف برهم‌زدن مناسبات مسلط سربرمی‌آورد. برخلاف برداشت‌های صرفاً نظری یا صرفاً متمرکز بر خواست فرد یا گروه، پراکسیس در نگاه مارکس، انگلس و گرامشی محصول تحلیل ماتریالیستی شرایط عینی و ذهنی است.

بنابراین، پراکسیس هم اقدام فیزیکی برای تغییر وضعیت موجود و هم مهم‌تر از آن، فرایند دگرگونی از درون فرد و جامعه است (نک. احمدی، ۱۳۹۱: ۶۱). شعر لاهوتی نیز دقیقاً در این نقطه جای می‌گیرد و با کنش ایدئولوژیک انقلابی یعنی مشارکت در نبرد طبقاتی از راه زبان، تصویر، استعاره و شورانقلابی عمل می‌کند.

۴- تحلیل داده‌ها

در خوانش انتقادی متون ادبی، به‌ویژه در سنت مارکسیستی، اثر ادبی اگرچه یک ساختار زیبایی‌شناختی یا فرم زبانی خودبسنده تلقی می‌شود، اما همواره در پیوند دیالکتیکی با مناسبات تاریخی، ایدئولوژیک و طبقاتی قرار دارد. لذا، شعر مارکسیستی هم‌چون بازآفرینی ایدئولوژیک-فرمی از تناقضات جهان مادی درک می‌شود که هدف آن ایجاد تغییر است. بنابراین، تحلیل شعرهای ابوالقاسم لاهوتی باتکیه بر «دستگاه تضاد» به‌مثابه محور مفهومی و

۱. Filosofia de la liberacion

روشی این پژوهش انجام می‌گیرد. تضادهای متکثر و درهم‌تنیده -طبقاتی، ایدئولوژیک، زبانی- فرمی، هستی‌شناختی، و استعمارزدا- در بدنه اشعار لاهوتی نهفته‌اند و هر یک، در بافت زبانی خود، در پی گشودن راهی به‌سوی پراکسیس انقلابی هستند.

۴-۱- تضاد طبقاتی در شعر لاهوتی

باتوجه‌به نمونه‌های متعدد شعر پرولتری و کارگری در دیوان لاهوتی، شعر او حاوی دستگاہی از تضاد طبقاتی است که در جهت‌گیری ایدئولوژیک و پراتیک اجتماعی متبلور می‌شود. لاهوتی با زبان ستیز، اشکال روایی و تخیل سیاسی، شعر را به میدان مبارزه تبدیل می‌کند که در آن دو قطب «کارگر/ رعیت/ فعله» در برابر «خواجه/ سرمایه‌دار/ ملاک/ اشراف» قرار می‌گیرد.

این نمونه سروده‌های لاهوتی به‌روشنی با تحلیل‌های مارکس در *ایدئولوژی آلمان* (۱۸۴۶) و نیز با نقد لنین از میهن‌دوستی بورژوازی در *سوسیالیسم و جنگ* (۱۹۱۵) همخوان است و نشان می‌دهد که چگونه طبقه حاکم وطن را به ابزاری برای استثمار کارگر تبدیل کرده است. واژگان «ناموس مقدس وطن»، «به نفع اشراف» و تقابل آن با «زحمتکش شهر» و «کارگر» در نمونه زیر، به‌روشنی مکانیزم ایدئولوژی کاذب را افشا می‌کند:

در دامن فقر و بندگی، من	زاییده شدم به خاک ایران
یاد آیدم از وطن چو بینم	زنجیر و طناب و تیغ و زندان
یک عمر، مرا به نفع اشراف	با نام وطن فریب دادند
ناموس مقدس وطن را	پنهان، به کف رقیب دادند

اکنون خواهند جان من را (لاهوتی، ۱۳۵۸: ۶۳۸).

لاهوتی در این شعر، کارگر را از یک قربانی، به یک فاعل تاریخی تغییر می‌دهد: «یا آنکه نمی‌روم از اینجا/ چندان جنگم به‌ضد دارا» (همان)، که با نظریه پراکسیس لنین درباره نقش سوژه انقلابی آگاه هم‌راستا است. اما این بیت:

کارگر را هم یکی ز آلات استحصال داند
خواجه زو، جز منفعت چشم دگر دارد؟ ندارد
(همان: ۶۳۱).

با مفهوم شی‌وارگی نزد مارکس در سرمایه (۱۸۶۷) مطابقت دارد، یعنی نیروی کار به چشم انسان دیده نمی‌شود، بلکه همچون ابزار تولید تلقی می‌شود. نگاه «خواجه» در این شعر،

مصدق انضمامی «نگاه کالایی» سرمایه است؛ یعنی تقلیل انسان به حامل ارزش مبادله. اما گسترش یافته‌ترین ترسیم لاهوتی از منطق سرمایه، این بیت است:

کارگر کوشد برایت چارده ساعت تمام   بد چرا گویی مگر هم باز راضی نیستی؟
(همان: ۹۰۷)

کارگر «چارده ساعت تمام» کار می‌کند، اما پرسش طعنه‌آمیز به‌خوبی مکانیسم بسیار مشهور اضافه‌ارزش^۱ مارکس را شرح می‌دهد؛ «هم باز راضی نیستی؟» نشان می‌دهد که سرمایه‌دار خواهان کار بیشتر است. به تعبیر مارکس، سرمایه‌دار از مازاد کار کارگران تغذیه می‌کند و به‌همین دلیل، سیری‌ناپذیر است. این انباشت سرمایه از راه رنج توده‌ها با تحلیل لنین هم‌ساز است که در آن، پیوند طمع فردی و ساختار نظام سرمایه‌داری شرح داده می‌شود. بنابراین آگاهی طبقاتی یعنی فراروی از موقعیت ابژه استثمار به موقعیت فاعل انسجام یافته. به تعبیر لاهوتی:

بایست مطیع شد به تشکیلات   تا وصله کند به یکدگر ما را
چون جمع شویم، هیچ بازویی   از هم نکند جدا، دگر ما را
پاداری و اتحاد بنشانند   بردامن شاهد ظفر ما را
از مقصد خویش بر نمی‌گردیم   از تن ببرند اگرچه سر ما را
وز هیچ کسی کمک نمی‌خواهیم   کافیست دو دست کارگر ما را
(همان: ۵۷)

این فرازاها، بیان‌گر تحقق آگاهی طبقاتی به‌معنای دقیق گرامشایی آن است. در اینجا، کارگر به وضعیت خود آگاه شده و در حال شکل دادن به ارگانیک کلکتیو است که می‌تواند تاریخ را تغییر دهد.

اما از عناصر سازنده آنتاگونیسم طبقاتی در نظر لاهوتی به‌هم‌پیوستگی نهادهای سلطه است:

ز فقر زارع و دل‌سختی مالک، بود روشن   که ایران می‌شود ویران ز استبداد و می‌نالم
خیانت‌های شاه و جهل ملت را چو می‌بینم   از آن ترسم که این کشور رود بر باد و می‌نالم
ز بند سبچه می‌فهمم که از این رشته دلدارم   به حبس چادر و دام نقاب افتاد و می‌نالم
(همان: ۶۶).

1. Surplus Value

گزاره‌های فوق که سلب مالکیت از رعیت را با توجیهات سلطنتی و ایدئولوژیک دینی می‌پوشاند، به‌روشنی از تحلیل گرامشی در باب هژمونی مذهب سرچشمه می‌گیرد. ابیات زیر از ساختاری سخن می‌گوید که گرامشی، آن را درون بلوک تاریخی^۱ حاکم تحلیل می‌کند؛ یعنی هم‌زیستی سرمایه، ایدئولوژی و خشونت دولتی:

بورژوازی شده با حربه دین، حاضر جنگ   چون کک افتاده خدا، باز به تنبان همه
تاز نو بنده سرمایه کند زحمت را   شده فاشیزم کنون حامی ایمان همه
(همان: ۹۳۷)

اما منطق جنگ در تضاد طبقاتی برخلاف تصور عمومی از جنگ‌های ملی، فقط به نفع نهاد سلطنت و بورژوازی است. این تحلیل که برآمده از ابیات زیر است، هم‌راستا است با مواضع لنین درباره جنگ امپریالیستی و نقش آن در بازتولید سلطه طبقه بورژوا.

بین شهان و دولت سرمایه‌دارها   هر جنگ بر زیان رعیت شود تمام؛
فتح ار کنند، فائده شاه و اغنیاست   تسلیم اگر شوند، اسیرند والسلام
(همان: ۱۵۵).

۴-۲- تضاد ایدئولوژیک در شعر لاهوتی

تضاد ایدئولوژیک در شعر لاهوتی، گرانیگاه پیچیده‌ای از چالش‌های هژمونیک است که ایدئولوژی‌های دینی، سلطنتی، طبقاتی و مردسالار با گفتمان مارکسیستی-انقلابی در کشاکش‌اند. سوژه موردنظر لاهوتی در روند گذار از انقیاد به آزادی، از سوژه بیناسوژگی دینی/ طبقاتی/ جنسیتی به یک سوژه آگاه، انقلابی و تاریخی تبدیل می‌شود. این گذار، تحقق پراکسیس مارکسیستی در ساحت فرهنگی است. بنابراین، تضاد ایدئولوژیک، در قالب عملی گفتمان‌های ستیزنده بازنمایی می‌شود؛ آن‌گونه که ساختار اجتماعی موجود را در برابر بدیل پرولتاریایی قرار می‌دهد. لذا، شعر لاهوتی محل منازعه گفتمان‌های مسلط (هژمونیک) و مقاومت‌گر است. چنان‌که گفته‌شد؛ آلتوسر در مقاله مشهور خود «ایدئولوژی و دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت» (۱۹۷۰) ایدئولوژی را ساختاری مادی در نهادهایی چون مدرسه، خانواده، دین و رسانه‌ها می‌داند که بازتولید روابط تولیدی را برعهده دارند. در شعر زیر:

هیچ خیری، در نجات توده زحمتکشان   نی ز ناقوس و نه از الله اکبر دیده‌ام
(همان: ۹۱۵).

لاهوته با قطعیت تمام، سازوکار کلیسایی را به عنوان یکی از نهادهای ایدئولوژیک بازتولیدگر ستم طبقاتی منکوب می کند. این مواجهه با دین، دقیقاً بر همان معنای آلتوسری از ایدئولوژی منطبق است که مذهب، نقش دستگاه ایدئولوژیک را ایفا و با میانجی گری در سطح آگاهی، ساختار ستم را طبیعی سازی می کند.

لاهوته در غزل مهمی با نام «تا نفس باقی است» که برای مردم تاجیک سروده، با ساختن یک سوژه ضد هژمونیک (دهقان، کارگر، دختر تاجیک) در برابر ساختار فاسد و انگل وار «خواجگان»، هم مشروعیت قدرت را زیر سؤال می برد و هم با دعوت به کنش انقلابی، همانند روشنفکر ارگانیک گرامشی، به ارتقای آگاهی طبقاتی می پردازد. بیتی از این شعر گویای موضع تند لاهوتی است:

خواجگان، نعمت ز رنج کم بغلها می خورند / دفع این گرگان آدم خوار، می بایست کرد
(همان: ۹۲۱).

شعر لاهوتی، به ویژه در قطعاتی چون:

ای کارگر نجات تو در بازوان توست / مایوس باش، از شه و از کردگار هم
(همان: ۹۰۸).

در سطح زبان، کنش نمادین علیه گفتمان سلطه است که از کارگر می خواهد به جای آنکه امیدش را به خداوند ببندد، به بازوان خودش باور داشته باشد. شاعر با زبانی ساده اما ایدئولوژیک، به واسازی ایمان و بازسازی یک گفتمان نو اقدام می کند. لاهوتی در ابیاتی هم چون:

با وصایای لنین، هر قوم را، در کسب علم / با زبان مادری مختار می بایست کرد
(همان: ۹۲۱).

مستقیماً از ایدئولوژی لنینیستی بهره می برد و آن را در برابر نظم ایدئولوژیک سلطنتی / مرکزی قرار می دهد. در اینجا، یک تضاد ایدئولوژیک بین مرکزگرایی فرهنگی و حق زبانی اقلیتها مطرح می شود که درون گفتمان مارکسیستی قرار می گیرد. لاهوتی دالهایی چون زبان، علم و حق فرهنگی را از گفتمان سلطنتی / ملی گرایانه، تهی می کند و آنها را دوباره انتظام می دهد. مطابق با نظر گرامشی، این تضاد، درون میدان هژمونیک جای می گیرد، زیرا انتخاب زبان مادری، دلالت بر مقاومتی فرهنگی علیه سیاستهای همگن ساز دارد. در واقع، پراکسیس در اینجا از جنس زبان است؛ یعنی زبان به مثابه ابزار تغییر ساختار معنایی و سیاسی کنشگر می شود.

لاهووتی در غزل بسیار ارزشمندی با مطلع

آزاد شد جهان و تو در پرده‌ای هنوز؟
بگذشت صد بهار و تو پژمرده‌ای هنوز؟
(همان: ۸۹۳).

و نیز قصیده «دهاتی» با این بیت:

ترک موهومات کن، تحصیل علم و فضل بنما
ورنه محوت می کند شیخ بداختر، ای دهاتی
(همان: ۶۳۳).

با ساختن تفاوت گفتمانی میان زن ایرانی و زن غربی یا دهقان آگاه و دهقان خرافه‌زده، مرزهای ایدئولوژیک را بازآرایی می‌کند. اینجا تضاد ایدئولوژیک علاوه بر محور ستم اقتصادی، در سطح سوژگی و دسترسی به گفتمان‌های مدرن (علم، آزادی، اختیار و مشارکت سیاسی) تعریف می‌شود، چنان‌که می‌گوید:

مردم ز خوان علم و هنر سیر و پر شدند
یک لقمه زین خوراک تو ناخورده‌ای هنوز؟
(همان).

در اشعاری مانند «دهاتی»، به‌زعم آلتوسر ایدئولوژی، سوژه‌ها را مورد خطاب قرار می‌دهد. لاهوتی با خطاب‌های مکرر خود «ای کارگر»، «ای دهاتی»، «ای زن ایرانی» _ به‌وضوح در حال فراخواندن مخاطب به سوژه‌ای سیاسی است. او ایدئولوژی مسلط را به‌عنوان نظام استعلایی کاذب رد می‌کند و بر علم، آگاهی، اتحاد و حق انتخاب تأکید می‌ورزد؛ این نظم‌بخشی گفتمانی، یک امر سیاسی نو را به صحنه می‌آورد که همگرا با پروژه دموکراتیزه‌سازی در سنت پسامارکسیستی است. اما خطاب به زنان، لاهوتی در حال بازتعریف سوژه زن در چهارچوب گفتمان انقلابی است. سوژه زن در اینجا باید از بند ایدئولوژی جنسیتی رها شود و در فرایند آگاهی، آموزش و مبارزه بازتولید شود (برای نمونه‌های بیشتر نک. همان: ۶۶، ۶۸، ۹۲، ۲۰۶، ۲۷۴، ۹۱۰، ۹۱۳). اما از منظر گرامشی، این کنش، تلاش برای دگرگونی وجدان عام به وجدان انتقادی است و از منظر آلتوسر، آموزش، فضای بازآفرینی سوژگی زنانه درون ^۱ ISA جدید انقلابی است. به‌زعم لاکلائو_موفه، زنان به‌عنوان زیرگروه فرودست گفتمانی، اکنون حول دال آزادی بازتعریف می‌شوند و بر قدرت سوپژکتیو خود تأکید می‌یابند.

۴-۳- تضاد زبانی-فرمی در شعر لاهوتی

شعر لاهوتی، در مقام ادبیات متعهد انقلابی، در سطح فرم و زبان نیز وارد عرصهٔ پیکار می‌شود. این شعر به‌واسطهٔ درگیری آگاهانه با سنت‌های زبانی، قالب‌های ادبی و الگوهای بلاغی، شکل خاصی از پراکسیس زبان را به‌نمایش می‌گذارد. ما با تکیه بر دیدگاه‌های میخائیل باختین (چندصدایی^۱ و چندآوایی)، میشل فوکو (گفتمان و قدرت) و ژاک رانسیر (سیاستِ زیبایی‌شناسی)، شعر لاهوتی را صحنه‌ای می‌دانیم که در آن تضادهای ایدئولوژیک در خود زبان، ساختار و فرم شعر متجلی می‌شوند:

۱- در سروده‌های بسیاری از جمله چهارپارهٔ بلند «سرود دهقان» با مطلع:

من فرزند یک دهقانی بودم   در قشلاق‌های تاجیکستان
یک زمین داشتیم آن را می‌کاشتیم   نان می‌خوردیم از محصول آن
(همان: ۵۸۵).

و ابیاتی از این شعر مانند:

در قشلاق ما یکتا داملا   از علمداران امیر بود
زن‌هایش جوان، حرصش بی‌پایان   اگرچه خودش، خیلی پیر بود

به وصف فقر مردم، خودخواهی گماشتگان ستمگر و فقدان تظلم می‌پردازد. زبان در این‌گونه اشعار، به‌نحوی کاملاً آگاهانه از دایرهٔ فاخر و کلاسیک ادبیات فارسی فاصله می‌گیرد. شاعر در اینجا از ساخت‌های نحوی ساده، واژگان روزمره و بی‌تکلف و لحن روایی شفاهی استفاده می‌کند که یادآور سنت‌های گفتاری است. در نگاه باختین، این حرکت را می‌توان نوعی چندآوایی دانست، یعنی ورود صداها و زبان‌های حاشیه‌ای، غیررسمی و غیرهژمونیک به متن ادبی، که موجب شکستن مونولوگ زبانی ادبیات کلاسیک می‌شود. این شعر از منظر فوکو، تخطی از نظام‌های گفتمانی قدرت‌محور است؛ یعنی دیگر ادبیات، زبان نخبگان سلطنتی یا ادبا نیست؛ زبان زحمتکشان، خود موضوع و وسیلهٔ گفتار شده است. از دید رانسیر، نیز توزیع دوبارهٔ امر محسوس است؛ یعنی جابه‌جایی مرزهای آنچه شایستهٔ بیان شدن است، از شاه و عارف به دهقان و کودک فقیر.

۲- مثنوی بلند «تاج و بیرق» با ابیاتی از شاهنامهٔ فردوسی به‌عنوان مقدمه و در هفت اپیزود (همان: ۲۸۴-۳۱۱)، وزن حماسی متقارب دارد؛ وزنی که قرن‌ها در خدمت اسطوره‌پردازی

شاهان و اساطیر قدرت بوده اما به دست لاهوتی به خدمت خطاب پرخاشگر و انقلابی در می‌آید. شاعر با حفظ ساختار آهنگین سنتی، محتوایی را وارد شعر می‌کند که دقیقاً با بار ایدئولوژیک قالب در تناقض است. از دید فوکو، این نوع استفاده از قالب را می‌توان نوعی استراتژی انضباط‌زدایی دانست. لاهوتی در اینجا فرمی را که پیش‌تر ابزار تثبیت نظم سلطنتی بود، به سازوکاری برای تخریب آن تبدیل می‌کند و از منظر باختین، نوعی چندصدایی جدید پدید می‌آید؛ مانند صدای دهقان در قالب اسطوره و غیره.

۳- لاهوتی در اشعاری مانند «جهان یکپارچه» با مطلع:

س.ک.پ.ب از آن روزی که بوده ست همیشه کار فوق‌العاده کرده
هر آن سختی به راهش رخ نموده به دست همت خود ساده کرده
(همان: ۶۲۲).

آگاهانه زبان شاعرانه را به سمت گفتمان سیاسی-انقلابی و ایدئولوژیک سوق می‌دهد. ساختار نحوی و بلاغی شعر شبیه به یک بیانیه حزبی یا نطق ایدئولوژیک است. زبان شاعر در اینجا به جای اینکه کارکرد تخیلی و احساسی داشته باشد، فرمان‌ده و بسیج‌گر است. از نظر فوکو، این نوع شعر، نمونه‌ای از زبان-قدرت است که در عین حال حامل ایدئولوژی و ابزار کنش جمعی است.

این شعر را همچنین می‌توان در افق نظریه باختین تحلیل کرد؛ لاهوتی با افزودن صداهای ایدئولوژیک (مثل فرقه، شورا، بلشویک) به بافت ادبی، مرز بین ادبیات و سیاست را می‌زداید. از منظر رانسیر، این هم‌سطح‌سازی زبان‌ها همان سیاست شعر است که همه صداهای حتی صدای خط‌مشی حزب می‌توانند در شعر شنیده شوند.

۴- در سروده‌های بسیاری مانند «عید خلق» با مطلع:

دیدم به عمر خود من، بسیار عیدها را جشن جلوس شاهان میلاد انبیا را
(همان: ۵۴۲).

و بیت‌هایی از این دست:

این هدیه «لنین» است، این عید دلنشین است فخر همه زمین است، عید حقیقی این است
بر کارگر مبارک، بر رنجبر مبارک بر خلق‌های دنیا، سر تا به سر مبارک

قالب کهن شرقی (مثلاً قصیده یا مثنوی) به گونه‌ای کاملاً آگاهانه با مضمون مدرن انترناسیونالیستی، لنین‌ستایی و سوسیالیستی تلفیق شده است. این تلاقی فرمی و محتوایی،

نشانگر درگیری تاریخی زبان با شرایط ایدئولوژیک جدید است. از دید فوکو، این برخورد نشان‌دهنده شکاف گفتمانی دوران مدرن است که در آن ابزارهای بیان گذشته، در معرض ایدئولوژی‌های نوین قرار می‌گیرند و به‌ناچار دگرگون می‌شوند. این شعر تجلی همین بحران است که چگونه با زبان سنتی، جهان لینی را بیان کنیم؟ از دید رانسیر، لاهوتی مخاطب سنت‌گرا و مدرن را همزمان خطاب قرار می‌دهد و به زبان کلاسیک، وظیفه‌ای انقلابی می‌بخشد. در نتیجه، زبان کلاسیک اکنون ابزاری برای تفهیم ضرورت سوسیالیسم است.

۵- سروده‌هایی مانند «باسمه‌چی» و قطعاتی از آن مانند:

مگر آن عهد ستبداد فراموش شده‌ست؟ مگر آن دوره بیداد فراموش شده‌ست؟
(همان: ۲۲۲).

و شعر «به کارگران باکو» با مطلع:

ای کارگر دلیـر باکو ای نام تو تیر چشم فاشیزم
ای باتری توپ‌های سنگین در لشگر فتح سوسیالیزم
(همان: ۵۹۱).

نمونه کامل از ورود لاهوتی به عرصه «شعر-خطابه» و «شعر-پرسشگری» هستند. این اشعار با پرسش‌های ریتوریک و خطاب مستقیم فضای شعر را به عرصه فراخوان و بسیج تبدیل می‌کنند و تخیل شاعر به‌جای آنکه در خدمت ساختار زیبایی‌شناسی باشد، در قید برانگیختن کنش اجتماعی است.

از دید باختین، این اشعار، فراخوان‌های دیالوگ‌ساز هستند که صدای کارگر، دهقان و حزب به‌طور مستقیم در متن شنیده می‌شود. از منظر رانسیر، چنین اشعاری بیانگر سیاست صدا دادن به بی‌صداها و نوعی پیکار برای درک‌پذیر کردن زبان‌های حاشیه‌ای در فضای عمومی محسوب می‌شوند.

۴-۴- تضاد هستی‌شناختی در دیوان لاهوتی

شعر لاهوتی، برخلاف سنت عرفانی یا رمانتیک فارسی که مرگ را گذرگاه وصال یا پایان دلخواه رنج می‌داند، مرگ را در تقابل با «زندگی بنده‌وار» بازتعریف می‌کند. در بیت‌هایی مانند:

در راه وطن مردن زندگی است مردن زندگانی در بندگی است
(همان: ۴۰۵).

مرگ تجلی والاترین شکل زندگی است. لاهوتی به جای اتکاء به معناهای متعالی و خارج از متن تاریخ، هستی را در نبرد اخلاقی میان آزادی و بندگی بازتعریف می‌کند. این نگرش، بازتابی از مفهوم مرگ اصیل در اندیشه هایدگر است که مرگ را لحظه‌ای می‌داند که انسان در آن می‌تواند به حقیقت هستی خویش بیندیشد و به سوی مرگ بودن را تجربه کند. بنابراین، در شعر لاهوتی، مردن در راه وطن، پراکسیس هستی‌شناختی در برابر زوال انسانیت است. در نمونه‌ای دیگر، مرگ کارگر انقلابی در تقابل با بی‌تأثیری بر پادشاه قرار می‌گیرد:

نکرد مرگ تو بر شه اثر ولی تأثیر   فغان مادر پیرت به کارگر بخشید
در انقلاب جهان مرگ پر شهامت تو   به فوج کارگر و رنجبر ظفر بخشید
(همان: ۶۴۹).

لذا، مرگ کنشی معنادار و تحول آفرین و نوعی هستی‌گرایی انقلابی است یا آغاز تولد تاریخی حساب می‌شود. در بیت دیگر:

درو سازد گـیاه زندگی را   عجوز مرگ، داس جنگ در چنگ
(همان: ۴۶۹).

مرگ به صورت یک چهره کاریکاتور خشن و بی‌رحم از سرمایه‌داری در جنگ بازنمایی می‌شود. مرگ مکانیکی و ابزاری در میدان جنگ، در تضاد کامل با مرگ انقلابی و آگاهانه-جلوه‌ای از همان فقدان هستی در خود است که هایدگر در نقد انسان‌زدایی دنیای مدرن می‌گوید. در بیت زیر، لاهوتی هستی اصیل انسان را مشروط به رهایی از بندگی و وابستگی می‌کند:

زندگی آزادی انسان و استقلال اوست   بهر آزادی جدل کن! بندگی در کار نیست
(همان: ۵۵).

پس، زندگی در تعریف هستی‌شناختی‌اش، به آزادی گره می‌خورد، نه به صرف زیستن. اگر در هستی‌شناسی کلاسیک، بودن مساوی است با بودن در جهان، در شعر لاهوتی، بودن به معنای جهان‌سازی آگاهانه به وسیله فرد انقلابی است.

گر به شرط پای‌بوسی، سر بماند در تنت   جان ده و رد کن که سرافکندگی در کار نیست
(همان).

این بیت، مصداقی از گسستن پیوند هستی با بقای صرف است. به تعبیر لوکاچ، انسان انقلابی کسی است که مرز میان بازتولید زیستی و خودسازی تاریخی را درمی‌نوردد، بدین معنا که او بودن را در مقام شدن می‌فهمد، نه در تداوم زیست بی‌معنا. بحث هستی‌شناسی با خود

موضوع اختیار و اراده را پیش می‌آورد؛ لذا لاهوتی با محوریت انسان کارگر، مفهوم تقدیر را از حالت الهیاتی خارج و به ساحت کنش اجتماعی وصل می‌کند:

ملت پس از این می‌رود به پیش خود کند تعیین سرنوشت خویش
(همان: ۵۵۲).

در این شعر، سرنوشت دیگر فرآورده قضا و قدر نیست، بلکه محصول اراده جمعی و عقل تاریخی است. این لحظه‌ای است که آگاهی هستی‌شناختی با آگاهی طبقاتی پیوند می‌خورد. اگر در سنت‌های دینی، سرنوشت از آسمان نازل می‌شود، در شعر لاهوتی سرنوشت از خون زحمتکشان و مختار بودن ساخته می‌شود:

زحمت مختار نعمت آرد بار خرم گل کند وطن
(همان).

بنابراین، لاهوتی با حذف تقدیر از معادله تعیین هستی انسان، خودآگاهی انسان را بر تخت تصمیم می‌نشاند.

در شعر دیگری نیز فعله به مثابه خدای زمینی، هستی‌بخش تلقی می‌شود:

دو دست، فعله خدای وی است و زحمت دین بساط خاک و بسیط زمین بود وطنش
(همان: ۹۱۱).

انسان زحمتکش، هستی را می‌سازد و این ساختن بر مبنای پراکسیس تاریخی است. این نقطه‌ای است که فلسفه هایدگر با نگرش مارکسیستی لاهوتی از هم جدا می‌شود؛ زیرا لاهوتی هستی را در دل کار اجتماعی و مناسبات تولیدی قرار می‌دهد، نه در تعمق متافیزیکی منفرد هایدگر.

۴-۵- تضاد استعمارزدایانه در شعر لاهوتی

شعر لاهوتی در نقطه تلاقی تجربه زیسته ملت تحت ستم و آرمان انترناسیونالیستی رهایی قرار دارد. آن گونه که فرانتس فانون می‌نویسد، استعمار هم خاک و ثروت را تصرف می‌کند، هم ذهن استعمارشده را با ساختار شرم و انقیاد روانی آلوده می‌سازد (فانون، ۱۳۵۳: ۱۶). لاهوتی در متن چنین وضعیتی، کنش ادبی را مانند پراتیک استعمارزدایی به کار می‌گیرد:

۱- افشای چهره امپریالیسم: یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های استعمارزدایی در شعر لاهوتی، افشون‌زدایی از چهره مدرن قدرت‌های استعماری است. او برخلاف نخبگان غرب‌زده که سلطه آمریکا را پیشرفت و مدرنیته می‌پنداشتند، این قدرت را «دشمن آزادی» یا

«جادوگر قاتل» می‌نامد. لاهوتی چنان‌که والتر می‌گنولو از دانش‌شناسی استعمارزدایی‌شده انتظار دارد به تمرکززدایی از عقلانیت سلطه و در هم‌شکستن پرستیژ معرفتی استعمار روی می‌آورد. پس آمریکا یک قدرت سازنده نیست، بلکه نیروی مرگ‌آفرین و «جادوی زهرآگین» است که تیغش بر «کشته‌آزادی» فرود می‌آید:

کوشد آمریکا که با داس ستم از دشت دنیا
کشته‌آزادی ایرانی و هندو تراشد
(همان: ۵۴۸).

آمده تا مفت چنگ خویش نفت آرد به‌دست
آمده تا برصف آزادگان آرد شکست
(همان).

لاهوتی همین نگاه را دربارهٔ بریتانیا نیز دارد. او هم‌چنین، به‌شکل صریح از فرهنگ‌زدایی و تحقیر سنت‌های بومی به‌دست استعمار می‌گوید:

آمده تا سنت ما را همه ملغی کند
رسم ایران را مطیع رسم آمریکا کند
(همان: ۵۴۹).

در بیت فوق، با چیزی مواجه‌ایم که فانون آن را استعمار فرهنگی می‌نامد؛ یعنی تحقیر سنت و حافظهٔ تاریخی ملت‌ها و جایگزینی آن با امر بیگانه. شعر لاهوتی در اینجا به بازسازی حافظهٔ جمعی و تحریک حافظهٔ مقاومت می‌پردازد؛ همان کاری که مطالعات پسااستعماری از پروژهٔ استعمارزدایی دانش و فرهنگ انتظار دارد. بنابراین، لاهوتی به بازسازی گذشتهٔ فرهنگی و اساطیر ملی دست می‌زند:

نیاکان شما مدفون در این خاکند ای مردم
وطن را وارهانید از خطر باغیرتید آخر
(همان: ۴۵۰).

شد کهن افسانهٔ آهنگر ضحاک‌بند
اژدر فاشیسم را کش، نو کن این افسانه را
(همان: ۱۷۴).

۲- خلق سوژهٔ انقلابی: لاهوتی مخاطب را منفعل و رنج‌کش نمی‌خواهد. او مدام از مخاطب پرسش‌گری می‌کند، او را به مبارزه می‌خواند و از «ملت» می‌خواهد که از اسارت روانی و ذلت تاریخی خود رها شود:

ایا ایرانیان تا کی دچار غفلتید آخر؟
ایا ایرانیان تا چند اسیر ذلتید آخر؟
ترقی‌های هر ملت، ثمر از حسشان باشد
تلاشی غیرتی حسی! شما هم، ملتید آخر
(همان: ۴۵۰).

چنان که دکلونیا لیسیم^۱ آن را لحظه شکستن آیینۀ استعمار می نامد، یعنی لحظه‌ای که ملت استعمار شده در می یابد که ناتوانی اش تحمیلی است، نه ذاتی.

۳- همبستگی جهانی: لاهوتی در ادامه، از مرزهای ملی فراتر می رود و با خلق های دیگر وارد همبستگی انقلابی می شود. او برای کارگران پرتغال، کره، آذربایجان، اسپانیا و یونان شعر می گوید و در یکی از درخشان ترین شعرهایش، چنین می سراید:

کنون ما چو یک هیکل بی خلل   تن ملی و روح بین الملل
(همان: ۲۹۹).

این تعبیر با نظریۀ اتریکه دوسل در فلسفۀ رهایی منطبق است؛ خلق استعمار شده همزمان باید هویت محلی خویش را بازیابد و به سمت همبستگی جهانی مستضعفان گام بردارد. از این رو، شعر لاهوتی در پی آن است که دهقان ایرانی، کارگر کره‌ای، رنجبر ترک و مبارز یونانی، برادر طبقاتی و رفیق انقلابی یکدیگر باشند:

گوییم که ما با چپ و با راست بجنگیم   با هر که به ضد تو به پا خاست، بجنگیم
(همان: ۲۲۳).

۴- افشای مدرنیته استعماری: لاهوتی از جمله شاعران نادری است که هم استعمار نظامی و فرهنگی و هم مدرنیته فاسد و فن سالار امپریالیستی را نقد می کند. در شعری با نام «به خلق کره» آمریکا را به عنوان مرکز تکنولوژی اما در خدمت نابودی بشر می داند که با خلق میکروپ در آزمایشگاه باعث کشتار مردم دنیا است (همان: ۴۹۱-۴۹۰) و تصریح می کند که:

علم نبود، وحشت است و هاری است   راه دفعش، وحدت و بیداری است
(همان: ۴۸۹).

همان طور که فانون هشدار می داد، استعمار حتی از ابزارهای علم و پزشکی نیز برای کنترل و قلع و قمع خلق ها استفاده می کند. لاهوتی در اینجا بر خنثی نبودن تکنولوژی و دانش مدرن تأکید دارد و این ابزارها را به قدرت های طبقاتی و امپریالیستی مرتبط می داند. اما بدیل نیز ارائه می کند:

بگذار شود ز راه آهن   سرتاسر مملکت به هم وصل...
بگذار بدل شود به ماشین،   دوک زن و دس تگاه جـولاه
بگذار دهاتیان زمین را   آباد کنند با تراکتور
(همان: ۵۹۷-۵۹۴).

در اینجا، مدرنیته خلقی جایگزین مدرنیته استعماری می‌شود. او از صنعتی‌شدن با رویکرد سوسیالیستی دفاع می‌کند و خواستار تبدیل فعله به «سازنده» است، نه استثمارشده. این همان چیزی است که دوسل آن را مدرنیته بدیل غیرسرمایه‌دارانه می‌نامد. یعنی؛ بازسازی تمدن، بر اساس زحمت و مشارکت جمعی.

۵- استعمارزدایی از زبان: در بخشی دیگر، لاهوتی نقد خود را متوجه زبان می‌کند، یعنی زبان تحمیلی آموزشی و جدایی دانش از تجربه زیسته را رد می‌کند. او درباره آموزش قومیت‌های مختلف ترک، کرد و عرب می‌گوید:

در مدرسه بچه‌های مردم باید به زبان خود بخوانند
 و خود خواهند بی‌تحکم بگذار دوصد زبان بدانند
 (همان: ۶۰۱).

اجباری بودن آموختن زبان بیگانه در این بیت مصداق استعمار زبانی است؛ همان‌طور که دکولونیالیست‌هایی مانند نگوگی^۱ و تیونگو^۱ هشدار می‌دهند، زبان بیگانه ابزار تحقیر و تحمیل بی‌سواد فرهنگی است. لاهوتی استعمارزدایی را از آموزش آغاز می‌کند؛ جایی که کودک دهقان پیش از هر چیز حق انتخاب داشته باشد که با زبان مادری اش علوم را بیاموزد و پس از آن بدون اجبار و با خواست شخصی زبان رسمی را برگزیند.

۵- نتیجه‌گیری

مجموعه تحلیل‌های انجام‌گرفته در این پژوهش نشان می‌دهد که دیوان ابوالقاسم لاهوتی را می‌توان همچون سپهر زبانی-ایدئولوژیکی درک کرد که در بطن خود تنشی ریشه‌دار با نظم روزگارش دارد؛ نظمی که هم در شکل طبقاتی، هم در فرم‌های نمادین ایدئولوژیکی، هم در سازوکارهای استعمارگرانه و هم در بنیادهای هستی‌شناختی شعر مدرن و تجربه زیسته اجتماعی، بر نوعی سلطه ساختاری دلالت می‌کند. لاهوتی در چنین بستری، شعر را از سطح بازنمایی به سطح کنش ارتقا می‌دهد و این همان چیزی است که می‌توان از آن به‌مثابه پراکسیس انقلابی یاد کرد.

نخست؛ تضاد طبقاتی در شعر لاهوتی، مبتنی بر منظومه فکری مارکس، انگلس، لنین و گرامشی، هم به تصویر کشیده و هم به ابزاری برای افشاء، بسیج و جهت‌دهی مبارزاتی تبدیل

1. Nguigi Wa Thiongo (1938-2025)

می‌شود. در این شعرها، طبقه فرودست در هیأت کارگر، سوژه‌ای آگاه و انقلابی است که در برابر مناسبات تولید و قدرت می‌ایستد و تاریخ را از نو می‌نویسد. این نگاه، منطبق با سطح نخست پراکسیس مارکسیستی است؛ یعنی دگرگونی ساختار مادی زندگی از رهگذر انقلاب اجتماعی. دوم؛ تضاد ایدئولوژیک، در پرتو نظریات گرامشی، آلتوسر و لاکلائو_موفه، نشان می‌دهد که چگونه شعر لاهوتی از مبارزه طبقاتی عبور می‌کند و وارد نبرد هژمونیک بر سر معناسازی می‌شود. ایدئولوژی حاکم، از نظر لاهوتی، رضایت و سکوت را تولید می‌کند؛ از این رو، شعر او به یک عرصه ضدایدئولوژیک تبدیل می‌شود که در آن، ایمان، وطن، تقدیر و ملت، بازتعریف و بازتنظیم می‌شوند. لذا، پراکسیس به معنای کنش گفتمانی-فرهنگی است. سوم، تضاد فرمی-زبانی، خود را در سطح ساختار شعر نشان می‌دهد؛ لاهوتی با شکستن نحوه سنتی بیان، برگزیدن زبان ساده، شورانگیز، هم‌سو با ادبیات انقلابی و به‌کارگیری صداهای توده‌ای، شعر را از یک هنر نخبه‌گرا به رسانه‌ای برای همبستگی و آگاهی تبدیل می‌کند. این امر، مطابق با نگرش نظریه‌پردازانی چون دوسل و فانون، بخشی از پروژه استعمارزدایی در سطح زبان است که شعر به پراتیک فرهنگی تبدیل می‌شود. چهارم، تضاد هستی‌شناختی در شعر لاهوتی، به تعبیر هایدگر و لوکاچ، ورود به قلمرو شالوده‌های وجودی انسان در عصر بحران است. مرگ، آزادی، اختیار، سرنوشت و انقلاب در دیوان لاهوتی گره‌گاه‌های مهمی هستند که به‌واسطه آن‌ها، سوژه انقلابی، زندگی را از نو معنا می‌کند. درنهایت، تضاد استعمارزدایانه، به‌عنوان سطحی از مقاومت در برابر استیلاهای جهانی شده و مدرنیته استعماری، نشان می‌دهد که شعر لاهوتی وارد افق انترناسیونالیستی شده‌است که هم به «خلق» ایرانی خطاب می‌کند و هم با مبارزات جهانی ضد امپریالیستی هم‌صدا است. پس پراکسیس بین‌المللی، در پیوند مبارزات محلی با رهایی جهانی، در اتحاد خلق‌ها و در تولید بدیل‌های معرفتی، زبانی و تمدنی در برابر نظام سرمایه‌داری جهانی رخ می‌دهد.

درنتیجه، نباید دیوان لاهوتی، صرفاً یک اثر ادبی تلقی شود، زیرا متنی پراکسیس‌محور است که تضاد را می‌فهمد و در آن مداخله می‌کند. لاهوتی، با تکیه بر پیشینه انقلابی شعر فارسی و در گفت‌وگو با مفاهیم نظری مدرن، دستگاهی از تضادها را بازنمایی می‌کند که در تقاطع آن‌ها، امکان پراکسیس انقلابی پدیدار می‌شود.

منابع

- احمدی، بابک. (۱۳۹۱). *واژه‌نامه فلسفی مارکس*. چاپ پنجم، تهران: مرکز. اندرسون، پری. (۱۳۸۳). *معادلات و تناقضات آنتونیو گرامشی*. ترجمه شاپور اعتماد. تهران: طرح نو. باختین، میخائیل. (۱۳۸۷). *تخیل مکالمه‌ای: جستارهایی دربارهٔ رمان*. ترجمه رؤیا پورآذر. تهران: نی.
- رانسیر، ژاک. (۱۳۸۸). *ده‌تزدرباب سیاست*. ترجمه امید مهرگان. تهران: رخداد نو. ضیمران، محمد. (۱۳۸۷). *میشل فوکو: دانش و قدرت*. تهران: هرمس. فانون، فرانتس. (۱۳۳۶). *دوزخیان روی زمین*. ترجمه علی شریعتی. اهواز: تلاش.
- _____ (۱۳۵۳). *پوست سیاه، صورتک‌های سفید*. ترجمه محمدمین کاردان. تهران: خوارزمی.
- گرامشی، آنتونیو. (۱۳۷۷). *دولت و جامعه مدنی*. ترجمه عباس میلانی. تهران: جاجرمی. لاکلائو، ارنستو و موفه، شانتال. (۱۳۹۲). *هژمونی و استراتژی سوسیالیستی*. ترجمه محمد رضایی. تهران: ثالث.
- لاهوئی، ابوالقاسم. (۱۳۵۸). *کلیات لاهوتی*. به کوشش احمد بشیری. تهران: امیرکبیر. لنین، و. ای. (۱۳۸۴). *مجموعه آثار، ج ۱*. ترجمه محمد پورهرمان، ویراستار عزیزالله علیزاده. تهران: فردوس.
- _____ (۱۳۸۷). *دولت و انقلاب*. ترجمه محمد پورهرمان و علی بیات. چاپ سوم. انتشارات حزب توده.
- لوکاچ، جورج. (۱۳۷۷). *تاریخ و آگاهی طبقاتی: پژوهشی در دیالکتیک مارکسیستی*. ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: تجربه.
- مارکس، کارل و انگلس، فردریش. (۱۹۵۱م). *مانیفست حزب کمونیست*. مسکو: اداره نشریات به زبان‌های خارجی.
- مارکس، کارل. (۱۳۸۶). *سرمایه*. ترجمه حسن مرتضوی، جلد ۱، چاپ دوم. تهران: آگاه. هایدگر، مارتین. (۱۳۸۶). *هستی و زمان*. ترجمه سیاوش جمادی. تهران: ققنوس.
- Althusser, Louis. (1971). *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Translated by Ben Brewster. Monthly Review Press.
- Dussel, Enrique. (1985). *Philosophy of Liberation*. Translated by Aquilino Martinez & Christine Morkovsky, Orbis Books.
- Gramsci, Antonio. (1992). *Prison Notebooks*. Edited and translated by Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith. New York: International Publishers.

- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso.
- Mignolo, Walter D. (2000). *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges and Border Thinking*. Princeton University press.
- Ngugi wa Thiong'o. (1986). *Decolonising the Mind: The Politics of language in African literature*. London: James Currey.

روش استناد به این مقاله:

طاهری، حسین. (۱۴۰۵). «ابوالقاسم لاهوتی و دستگاه تضاد (گونه‌شناسی آنتاگونیسم در مسیر پراکسیس)». نقد و نظریه ادبی، ۲۲(۱): ۲۹-۵۳. DOI:10.22124/naqd.2026.31769.2750

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

